

KARAS PO KARO, ARBA IŠVYTŲ IŠ RYTŲ EUROPOS VOKIEČIŲ NEPAGRAŽINTOS INTEGRACIJOS ISTORIJA

KOSSERT Andreas. *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München: Pantheon Verlag, 2009, 432 S. ISBN 978-3-570-55101-1

Arūnas Baublys
Klaipėdos universitetas

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Europą ištiko tai, ką daugelis pavadintų skambiu, bet labai prasmingu teologiniu terminu „Exsodus“. Tūkstančiai pabėgėlių, griūvančios valstybės, kintančios sienos, ištisu tautinių grupių priverstinis iškraustymas. Tai tik sausi, tarsi kulkosvaidžio šūviai, žodžiai, kurie negrįžtamai keitė ne tik pavienių žmonių, ištisu tautų ar valstybių istoriją, bet ir transformavo senutės Europos veidą taip, kaip ji nebuvo pasikeitusi jau daugelį šimtmečių. Karas baigėsi – karas tęsiasi, taip įvardyta tiesa tapo Europos žmonių, valstybių ir tautų realybe, kurioje išaugo ir subrendo ne viena karta.

Andreasas Kossertas – vienas iš jų. Seneliai kilę iš buvusių Rytprūsių Romanų (vok. *Rohmanen*, lenk. *Romany*) gyvenvietės, buvusios netoli Ortelsburgo (dabar lenk. *Szczytno*). Gimęs 1970 m. žemutinės Saksonijos Hanoverio Miundene (*Hannoversch Münden*), studijavo istoriją, politologiją ir slavistiką Freiburge prie Breisgau (Freiburg im Breisgau, Baden-Württemberg), Edinburge (Škotija), Bonoje ir laisvajame Berlyno universitete, kur 1999 m. apgynė daktaro disertaciją: „Preußen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870-1956“.

Nuo 2001 iki 2009 m. dirbo Vokiečių istorijos institute Varšuvoje¹.

Atrodytų, vos ne pavyzdinė biografija, išvartų asmenų anūkas, kuris savo tyrimais atiduoda duoklę protėvių kraštui. Tačiau tai tik išorinė regimybė. Kas, jei ne jis, kaip ir daugelis išvartų asmenų, per savo šeimos asmeninę istoriją patyręs tai, ko nepatyrė jo bendrapiliečiai, tik todėl, kad buvo gimę kitur, gali imtis šios temos? Temos, kurios ypač vengia trečioji pabėgėlių karta, niekaip nebenorinti savęs identifikuoti kitaip, kaip tik naujosios, suvienytosios, Vokietijos piliečiais, nes jų šeimos šį lygmenį pasiekė ypač sunkiai ir skaudžiai, nors jų tautybė – vokiečiai.

¹ Vokiečių istorijos institutas Varšuvoje (įsteigtas 1993 m.) yra vienas iš šešių (Roma – 1888; Paryžius – 1958; Londonas – 1976; Vašingtonas – 1986 ir Maskva – 2005) tokio tipo institutų. Šie institutai yra įsteigti Makso Veberio (Max Weber) viešosios teisės fondo kaip Vokietijos humanitariniai institutai užsienyje. Jų tikslas – tų kraštų, kur jie steigiami, ir Vokietijos istorijos tyrimai europinės kultūros kontekste.

Kuo ypatinga knyga „Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945“ („Šaltoji Tėvynė. Išvartytųjų vokiečių istorija po 1945 m.“) ir joje išdėstytas tyrimas? Turbūt tuo, kad jos autorius išdrįsta sulaužyti vieną iš švenčiausių Vokietijos mitų. Mitą, kuris buvo kuriamas ir puoselėjamas ne tik išorei, bet pirmiausia „vidaus rinkai“, t. y. savo piliečiams.

Šiuo mitu buvo paremta tariamai sklandi išvartytųjų iš Rytų Europos vokiečių tautybės asmenų integracija į Vakarų Vokietijos visuomenę. Jų sėkmės istorijos, jų „prigijimas“ istorinėje tėvynėje, į kurią juos nubloškė negailestinga istorijos ranka, ilgą laiką buvo propagandinės politikos dalis.

A. Kossertas knygoje kruopščiai surinktais faktais atskleidžia ne tik dramatišką šių žmonių kasdienio gyvenimo realybę, kurią turėjo išgyventi visi nugalėto krašto gyventojai, bet drastiškai ir be jokių užuolankų parodo tą priešiška šalta, nedraugiška, krislo užuojautos ir supratimo neturintį istorinį tėvynainių pasaulį, į kurį po dramatiško pasitraukimo ar išvartymo pakliuvo šie žmonės.

Knygą sudaro įvadas ir dvylika probleminių skyrių, kurių kiekvienas gali būti suvokiamas kaip dokumentiškai pagrįstas, teminiu požiūriu savarankiškas tyrimas, nors skyrių apimtis ir skirtinga. Mažiau su šia problematika susipažinusiems skaitytojams autorius parengė gausią bibliografiją, kuri suskirstyta pagal knygos skyrius. Tai labai palengvina tolesnį ir išsamesnį problemos pažinimą, nes autorius naudoja labai įvairius šaltinius. Detali asmenvardžių rodyklė yra ne tik svarbus pagalbinis aparatas, tai ir autoriaus pagarba skaitytojui, ko negalima pasakyti apie labai nepatogią išnašų sistemą, kuri, suskirstyta pagal skyrius, yra knygos gale. Knygoje pateikiama daug iliustracijų, kurios parinktos ne tik labai vykusiai, bet ir geba papildomai perteikti bei papildyti knygos turinį. Jos turi išsamius komentarus ir kilmės nuorodas. Knygos stilius, nepaisant dokumentinio pasakojimo žanro, nėra sausas, bet ir netrykšta emocijomis, kaip būna memuarinio žanro literatūroje. Tai didelis privalumas, kuris leidžia pačiam skaitytojui susikurti savo emocinį šio darbo foną.

Knygos struktūra nuosekli, logiška, nors, kaip minėta, kai kurių skyrių apimtis nedidelė. Autorius nuosekliai plėtoja temą, pereidamas nuo bendrųjų prie konkrečių dalykų tyrimo, ir tai leidžia skaitytojui gerai jaustis, net jei jis ir nėra profesionalus istorikas, todėl neabejotina, kad ši knyga pasieks daugelį visuomenės skaitytojų sluoksnių.

Leidinyje atsisakyta tradicinio istoriografinio pasažo, kuriame būtų aptariamai, lyginami ar kaip kitaip analizuojami ir kritikuojami ligšioliniai tyrimai, susiję su šia tematika. Tik įsigilinus į skaitomą knygą paaiškėja, kodėl autorius pasirinko tokį būdą. Tiesiog tokiu aspektu, koku autorius vykdo tyrimą, iki jo atlikti tyrimai šios problemos nenagrinęjo, ir todėl, nors autorius iš esmės remiasi visais svarbiausiais šios temos darbais, polemizuoti su jais yra gana keblu, išskyrus teiginius apie lengvą ir greitą išvartytųjų asmenų integraciją. Ypač pozityviai nuteikia gausiai pateikiama įvairius problemos aspektus atskleidžianti statistika, dėl to skaitytojas išvengia ilgų ir nuobodžių vieno ar kito aspekto įrodinėjimų, palikdamas pačiam skaitytojui pakankamai laisvės juos interpretuoti.

Pirmieji du skyriai nuteikia gana nuobodžiai. Pateikiama trumpa apžvalga tų teritorijų, kurios iki Antrojo pasaulinio karo buvo apgyventos vokiečių ir priklausė Vokietijos jurisdikcijai, bei teritorijų, kurios dėl įvairių istorinių aplinkybių buvo apgyventos vokiečių kolonistų. Per daug nesigilindamas į šių procesų istorinį kontekstą, autorius pateikia išsamią 1939 m. Rytų Europos kraštų statistiką, kurioje nurodomas vokiečių tautybės asmenų tuose kraštuose skaičius. 18 milijonų 267 tūkstančiai – tai bendras skaičius vokiečių, gyvenusių Rytų Europos šalyse, įskaitant ir Sovietų Sąjungą.

Skirtingai nuo kitų autorių, kurie rašo apie vokiečių karo pabėgėlius ir pokariu iš buvusių Vokietijos teritorijų deportuotus asmenis, A. Kossertas šiai problemai parengtą skyrių pradeda įvardydamas faktą, kad masinės priverstinės gyventojų deportacijos – ne vien tik vokiečių problema.

Jis pabrėžia, kad vejant vokiečius iš Rytų Europos, tuo pat metu deportuojami suomia iš Karelijos, lenkai iš buvusių rytinių Lenkijos teritorijų, vengrai iš Slovakijos ir italai iš Istrijos. Jis nenutyli, o tai jau visai netipiška Vakarų istoriografijai, Krymo totorių, čečėnų, Volgos vokiečių ir Baltijos šalių piliečių trėmimų ir, kas savaime suprantama, žydų naikavimo fakto. Toliau pateikdamas precizišką chronologiją, kaip, kada ir kuo remiantis vyko vokiečių iškeldinimas, autorius pradeda 1944 metų liepą vykusia Klaipėdos krašto gyventojų evakuacija ir baigia visai mažai nagrinėta „gyvosios reparacijos“, arba, sovietų terminologija, „mobilizuotų internuotųjų asmenų“, problema. Tai likimai sovietų okupuotose teritorijose, Rumunijoje, Vengrijoje, Lenkijoje, Čekoslovakijoje ir Jugoslavijoje likusių vokiečių civilių gyventojų – moterų ir mergaičių bei vaikų, kurie buvo deportuoti į lagerius priverstiniais darbams. Tarsi pakeliui autorius trumpai aptaria sąvokas – *bėgimas*, *išvarymas* ir *priverstinis iškeldinimas*, aiškiai įvardydamas, kad jos tėra tik žodžių žaismas, kuriuo kartais bandoma pridengti tikruosius problemas mastus.

Sausas ir dalykiškas šių skyrių stilius nejučiom verčia prisiminti girdėtą posakį, kad vieno asmens žūtis yra tragedija, bet tūkstančių – tik statistika. Tačiau tai nėra A. Kosserto pasirinkta prieiga prie šios skaudžios temos. Už skaičių ir cituojamų posakių² slypi racionalus istoriko siekis atskleisti dokumentuotai pagrįstus faktus, paliekant emocijas skaitytojui. 14 milijonų išvartų, apie 2,5 milijonų likusiųjų gimtosiose vietose, 610 tūkstančių žuvusiųjų pakeliui, 2,2 milijonų asmenų, kurių likimas nežinomas – tai kraupus balansas sąskaitos, kurią Rytų Europos vokiečiai sumokėjo už nacių nusikaltimus.

„Lenkai ateina“ – sulig šiuo skyriumi prieš skaitytojo akis pakyla uždanga. Tai, kas vyksta už jos, sukrečia ir priverčia pripažinti šturpią, tačiau puikiai dokumentuotą tiesą. Skausmas, moralinės traumos, skurdas, alkis, gyvenimas lūšnose ir kiti dalykai lydi išvytus iš Rytų Europos vokiečius jų istorinėje tėvynėje. Tragedija, prasidėjusi vejant iš namų, tęsiasi. Išskirstyti į kaimiškuosius rajonus, kurie dėl karo veiksmų beveik nenukentėjo ir kurių gyventojai, nesuvokdami pabėgėlių padėties ir tikrų karo pasekmių, žiūri į juos per baimės ir isterijos prizmę. Išvartyjeji susiduria su tuo, ką autorius įvardija kaip „vokiečių rasizmas išvartų vokiečių atžvilgiu“. Autorius rašo: „*Vakaruose jau nuo seno buvo suformuota nekokia išankstinė nuomonė apie žmones, kurie atvykdavo iš Rytų. Valdant naciams šie (Rytų europiečiai) tapo pusžmogiais.*“ Buvo vis tiek, ar tai lenkai, čekai, rusai, ar Rytprūsių gyventojai, nes iš Rytų atvykdavo tik „kinkomi jaučiai“ – pirmiausia sezoniniai darbininkai... vėliau priverstiniai juodadarbiai ir pagaliau „pabėgėlių gaujos“³.

Iškalbingesnės citatos vargu ar reikia ieškoti. Ypač aštriai šis „germaniškojo rasizmo“ klausimas „prinoko“ Šlezvigo-Holšteino žemėje, kur gyventojų skaičius dėl masinio pabėgėlių srauto lyginant su 1939 m. išaugo net 67 %, tačiau tai nebuvo išskirtinis atvejis. Gausi faktologija, vaizdžiai dokumentuoti atvejai parodo tikrą Vokietijos ir jos vietos gyventojų laikyseną, kuri skaitytojų akyse visai nebeatitinka tų daugelio stereotipų apie dalykiškus, konstruktyviai mąstančius ir racionalius vokiečius, kuriuos, beje, neretai galime aptikti kraštų, iš kur po karo buvo išvyti vokiečiai, vertinimuose, apibūdinant šią tautinę ar religinę grupę. Priešingai, skaitytojas staiga pamato prieš akis vos ne patriarchalinį kaimą su nerangiu, lokalinio patriotizmo ir savo kaimo interesų neperžengiančių kietakakčių valstiečių paveikslu. Jų akimis, pabėgėliai yra valkatos, dykaduoniai, tinginiai, žemos kultūros, jie kalti dėl nacių padarytų nusikaltimų, jie yra tie, per kuriuos kenčia „tvarkingi piliečiai“, valdžios verčiami pasidalinti savo namais, maistu ir pinigais.

² „30 minučių atvykti į geležinkelio stotį, daugiausia 8 kilogramai bagažo vienam asmeniui. Nepaklusę šiam potvarkiui bus baudžiami karo meto įstatymų numatyta tvarka“. Žr.: KOSSERT, A. *Kalte Heimat...*, S. 36.

³ KOSSERT, A. Op. cit., S. 71.

Pabėgėliai, tapę Vokietijos problema Nr. 1, apie kurią nuolatos rašė spauda, buvo tarsi svetimkūnis ar rakštis, su kuria niekaip nenorėjo ir negalėjo susitaikyti vietiniai. Jiems buvo perkeliamos kaltės už nacių nusikaltimus, jie buvo kaltinami pokario skurdu, nes reikėjo su jais dalintis, neretai atvirai pavydėta pagal valstybines programas kuriamų gyvenviečių, pabėgėliai kaltinti neva sugebėję išsivežti tik sąskaitas bankų knygelių pavidalu ar atvirai klastoję duomenis apie savo turėtą turtą, kad gautų didesnes išmokas – Vokietijos visuomenė šiuos žmones marginalizavo.

Negalėdami sugrįžti į faktinę tėvynę, iš kurios buvo prievarta išvyti, ir negalėdami būti lygiaverčiais istorinėje tėvynėje, išvartieji būrėsi į kraštiečių sąjungas, kurios iš pradžių atsiranda kaip kultūrinio tapatumo išsaugojimo priemonė ir būdas organizuotai spręsti kraštiečių problemas. Atsakydamos į radikalizmą jų atžvilgiu, šios organizacijos politiškai radikalizuojasi. „Atsisakymas (suprask – galimybės sugrįžti ten, iš kur buvo išvyti) tolygu išdavyste“ – šis politinis lozungas iš kraštiečių sąjungų, kartu su jų atstovais, persikelia ir į pokario Vokietijos politinę areną. Taip gimsta politinio revanšizmo ir revizionizmo srovė, kuri Vakarų ir Rytų bloko kairiųjų politinėje sąmonėje vėl tapatinama su nacionalsocializmo atgimimu, tačiau jo genezė yra kiek kitokia. A. Kossertas nedviprasmiškai ir argumentuotai įrodo ne tik vietinių nenorą priimti išvartuosius, bet nuolatos primena ir sąjungininkų vykdytą beatodairišką spaudimą, kad šie asmenys kuo greičiau iširtų (integruotųsi) į savo istorinės tėvynės visuomenę. Taip sugriaunamas, atrodytų, fundamentalus mitas apie nacionalsocialistinę „kulturbundų“ ir „heimatvereinų“ kilmę bei prigimtį. Žinoma, autorius nepaverčia šio teiginio dogma, tačiau priverčia dar kartą susimąstyti apie sunkų ir komplikotą kelią, kurį Vokietija turėjo įveikti eidama į demokratiją, ir nenoromis verčia kritiškai susimąstyti apie šiuo metu Rytų Europos šalyse vykstančius savimonės virsmo procesus ir ne ką lengvesnes visuomenės sąmonės transformacijos problemas. Populizmas, politinis radikalizmas, tautinių mažumų integracijos problemos ir sparčiai bei pavojingai augantis nacionalizmo pavojus, kaip atsakas į sparčią eurointegraciją, postkomunistiniuose kraštuose turi daug paralelių su A. Kosserto tyrime išryškintomis tendencijomis.

Šiame kontekste labai įdomią medžiagą autorius pateikia apie pabėgėlių padėtį sovietinėje okupacinėje zonoje ir iš jos vėliau kilusioje Vokietijos Demokratinėje Respublikoje. Bendros tendencijos ir čia turi tą patį kontekstą, bet priemonės ir būdai, kuriais buvo sprendžiama pabėgėlių integravimo politika, radikaliai skiriasi nuo to, kas buvo Vakarų zonoje, tiek politinė, tiek pirmiausia ekonomine prasme.

Atskiras ir labai svarbus šios knygos skyrius yra skirtas Bažnyčios istorijai. Išskyrus sovietus, kitose okupacinėse zonose šiai institucijai laikinosios administracijos beveik be išlygų pripažino jų tęstinumą. Tačiau ir jos susiduria su iššūkiu, kurį autorius įvardija kaip pokyčius, kurie keičia „*nuo Reformacijos ir Trisdešimtmečio karo laikų nusistovėjusį Vokietijos konfesinį vaizdą*“⁴. Analizuodamas šią problemą, autorius argumentuotai kelia klausimą – integruotis ar bandyti išlaikyti savo konfesinį identitetą. Šis klausimas buvo labai aktualus gausiai evangelikų diasporai, kuri Rytų Europoje išvystė savitas dvasingumo tradicijas, gerokai besiskyrusias nuo paskirose Vokietijos žemėse gyvavusių tradicijų. Net ir katalikai, kuriems teoriškai turėjo būti gerokai lengviau integruotis, susidūrė su ne ką menkesniais iššūkiiais. Tačiau didžiausia problema buvo dėl didžiulio išvartųjų žmonių skaičiaus kintanti tradicinė konfesijų pasiskirstymo tarp atskirų Vokietijos kraštų paletė. Akimirksniu tradiciniuose ir religiniuose požiūriu iki tol homogeniniuose katalikų ar protestantų kraštuose atsirado tiek kitos konfesijos tikinčiųjų, kad tai radikaliai keitė iki tol buvusį religijų, o kartu ir tradicijų balansą.

⁴ KOSSERT, A. Op. cit., S. 229.

Visos šios ir dar kitos problemos, su kuriomis susidūrė išvartieji iš Rytų Europos vokiečiai, meistriškai pateiktos aptariamoje knygoje, sukuria kitokį pokario Vokietijos vaizdą, kuris ne tik padeda geriau suvokti ten vykusias politines, socialines ir kultūrinės transformacijas, bet ir leidžia susidaryti vaizdą, kad šiuolaikinės Vokietijos klestėjimas yra ir nemenkas (kai kada net lemiantis) į istorinę Tėvynę prievarta sugražintų tautiečių sąžiningo ir kruopštaus triūso vaisius.

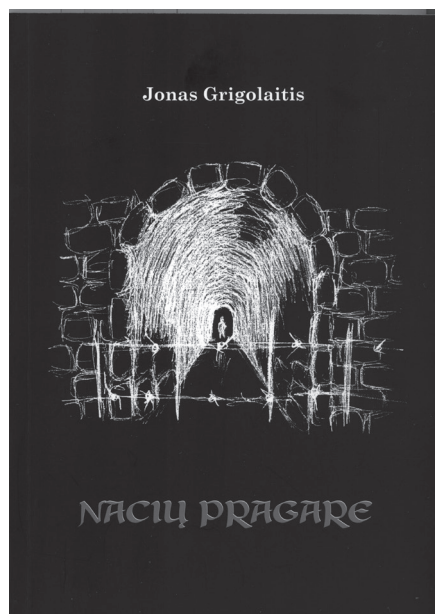
Lietuviškai auditorijai, kuri skaito vokiškai, šis leidinys yra vertingas ne tik profesionalios istorijos požiūriu. Ne paslaptis, kad mūsų istoriografijoje yra gana gili spraga, susijusi su buvusių pirmosios Lietuvos Respublikos piliečių – vokiečių ir dėl konfesinės priklausomybės su jais tapatintų evangelikų liuteronų ir evangelikų reformatų – likimais pokariu. Tiek memuarinėje literatūroje, tiek ir paskutiniu laiku pasirodančiuose darbuose, kurie skirti išeivijos pavienių asmenų veiklai ar jų įsteigtų organizacijų istorijai, daug dėmesio yra skirta jiems jau apsigyvenus JAV ar kitose pasaulio šalyse, o Vokietijos periodas visada perteikiamas tarsi kai ką nutylint ar apsiribojant tik bendromis frazėmis. Žinant, kad ši išeivija nebuvo labai palankiai ir džiaugsmingai sutikta JAV gyvenančių ankstesnės bangos emigrantų, neretai kyla klausimas, gal išskyrus tik lietuvius katalikus, kodėl evangelikai lietuviai taip pat masiškai emigravo į JAV, nors religiniu ir kultūriniu požiūriu Vokietija jiems tarsi turėjo būti geriau suprantama ir palankesnė dirva bent teorinei integracijai. Perskaičius šią knygą, šis klausimas jau nekyla.

A. Kosserto studija, bent teoriškai, gali padėti pažinti ir kitą labai skausmingą šių dienų Lietuvos problemą – emigraciją. Žinoma, šių dienų emigracijos negalima lyginti su pokario pabėgėliais, kurie galutinai neturėjo jokios regimos tikimybės grįžti atgal į savo kraštą, tačiau studijos autoriaus aptarti emigracijos psichologiniai asmenybę traumuojantys veiksniai ir kultūrinės integracijos problemos yra gana aktualūs ir verti dėmesio. Tuo labiau kad svetimas pavyzdys yra geriau nei savi klystkeliai.

JONAS GRIGOLAITIS: JO GYVENIMAS, JO KNYGA IR JO KOVA

GRIGOLAITIS, Jonas. *Nacių pragare. Kalinio Nr. 40627 išgyvenimai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945*. Vilnius: VšĮ „Vibrosek“, 2012. 223 p. ISBN 978-9955-862-39-0

Arūnė Liucija Arbušauskaitė
Klaipėdos universitetas

Paklauskime šiandieną savęs – kas yra Jonas Grigolaitis? Ką jis nuveikęs, ką sukūręs? Prisipažinkime – žinome labai menkai arba beveik nieko. Vienas kitas atsakytų – buvo toks žurnalistas, dirbo naujienų agentūroje ELTA, mirė išeivijoje. Kai kas pridėtų – parašė knygą apie konclagerį. Tai beveik ir viskas.

Todėl nepasinaudoti pasitaikiusia proga jį pristatyti, supažindinti su jo kažkada garsia, bet dabar užmiršta knyga, ir nusistebėti, kokią teisinę koliziją šis žmogus buvo sukėlęs – būtų tiesiog nesusipratimas.

Rimčiausia paskata – Vilniuje VšĮ „Vibrosek“ savo iniciatyva perleido J. Grigolaičio knygą „Nacių pragare. Kalinio Nr. 40627 išgyvenimai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945“. Pirmą kartą ši knyga buvo išleista 1948 m. pabėgėlių stovyklos Dillingene leidykloje „Mūsų kelias“. Lietuvių istoriografijoje knygos apie išgyvenimus nacių konclageriuose nėra populiarus dalykas. Balio Sruogos knyga „Dievų miškas“, Miko Šlažos „Žvėrys žmogaus

pavidalu“, Vladislovo Telksnio „Kamino šešėlyje“, vienas kitas prisiminimų pluoštelis ir, atrodo, viskas. Tad nutylėtos knygos pasirodymas pats savaime yra reikšmingas įvykis. Be to, šiais metais simboliškai galima paminėti ir du autoriaus „jubilius“ – 110 gimimo ir 55 mirties metų.

Jonas Endrikis Grigolaitis gimė 1902 m. liepos 30 d. Povilų k., Šilokarčemos apskrityje. Mokėsi Klaipėdoje lietuviškoje gimnazijoje, 1927–1931 m. studijavo Vytauto Didžiojo universitete, baigė teisės mokslus. Buvo kelių vokiškų laikraščių („Ostsee-Beobachter“, „Memeler Beobachter“) redaktorius ir pagrindinių lietuviškų dienraščių „Lietuvos keleivis“ ir „Vakarai“ vyr. redaktorius. Taip pat ELTA korespondentas, vėliau jos atstovas Rytų Prūsijai. Įtakingas ir aktyvus visuomenės veikėjas bei Klaipėdos krašto lietuvių jaunimo organizacijos „Santara“ vadovas (1934).

Nacistinio anšliuso metu 1939 metų kovo 22–25 dienomis Jonas Grigolaitis, kaip ir dauguma aktyvių lietuvininkų bei lietuviybės gynėjų, buvo suimtas, o po trumpo kalinimo prievarta išgabentas iš Klaipėdos krašto. Apie tai pats savo knygos pratarmėje rašo: „*Kalėjimo viršininkas man pranešė, kad aš būsiąs paleistas, o gestapas tuojau pridūrė, jog aš netrukus turiu apleisti Vokietiją. <...>*“ Vežant ištremiamuosius automobiliu, vienas palydovų pasakęs: „*...tamstos esate verti sušaudyti, bet mes, nacionalsocialistai... esame kilnūs ir dovanojame. Bet jei jūs, peckeliai, vėl pamėginsite savo spaudoje teršti Vokietiją, tuomet atskris Goeringas su savo oro laivynu ir visa sumals į miltus*“ (p. 10).

Taip prasidėjo Jono Grigolaičio odisėja, labai panaši kaip ir visų klaidėdžiū optantų: nutrūkę ryšiai su gimtuoju kraštu, apsisprendimas išvykti iš Lietuvos pagal 1941 m. sausio 10 d. Gyventojų mainų sutartį, galiausiai – atvykimas į Vokietiją ir apgyvendinimas repatriantų stovykloje. Joje po kelių savaičių buvo pakviestas į gestapą ir sulaikytas. Jam buvo paaiškinta – jis *ne areštuotas, o tik izoliuotas* (p. 12). Jono Grigolaičio pažintis su nacistine represijų sistema prasidėjo nuo lagerio Soldine (lenk. *Działdowo*). Šiame mieste prasidėjus karui buvusiose kareivinėse vokiečiai įkūrė stovyklą-kalėjimą. Jame 1940 m. vasarą buvo atskiras skyrius lietuviams, pabėgusiems iš bolševikų okupuojamos Lietuvos. Jiems buvo leista grįžti į Lietuvą 1941 m. rugpjūčio mėn., visiems, išskyrus Vaclovą Sidzikauską ir Joną Grigolaitį.

Po pusės metų kalėjimo ir gestapo tardymų bei kankinimų, 1941 m. lapkričio mėn. pagaliau „<...> ne areštuotam, o tik izoliuotam“ žurnalistui Jonui Grigolaičiui buvo įteiktas Apsaugojamojo arešto įsakymas (*Schutzhaftbefehl*):

„Didlietuvis redaktorius Jonas Grigolaitis įtariamasis noris verstis priešvokiška propaganda. Reikia manyti, kad jis savo laisvę panaudotų piktam ir tą savo nusistatymą vykdytų. Dėl to nutariau jį areštuoti. Pasirašo Heydrich“¹ (p. 33).

Šis arešto pobūdis – apsaugojamasis – gana neįprastas. Taip atseit „apsaugojama“ nuo nusikaltimo, kurį įtariamasis galėtų padaryti. Keistoka „prevencija“. Bet ji sukūrė teisiškumo įspūdį visiems suimtiesiems be reikalo ir be veikos. Dar reikėtų savęs paklausti – kodėl Jonas Grigolaitis šiame arešto įsakyme vadinamas „didlietuviu“, kai visi (ir R. Heydrichas, be abejonės) žinojo jį tokiu nesant. Manychiau, šiuo sarkastišku įvardijimu „didlietuvis“ buvo stengiamasi įkasti žurnalistui, akcentuojant jo buvusią prolietuvišką veiklą. Tačiau, kaip pamatysime vėliau, ši definicija padarė meškos paslaugą J. Grigolaičio likimui po karo. Bet kuriuo atveju, kol autorius dar buvo kalėjime, jam „*beliko džiaugtis, kad nepateko į „likviduojamųjų“ skaičių*“ (p. 33).

Iki šiol rašęs daugiau apie savo patyrimą, dabar J. Grigolaitis imasi aprašinėti gyvenimą ir sąlygas Oranienburgo (*Zachsenhausen*) koncentracijos stovykloje ir kalėjime. Oranienburgas buvo miestas kiek šiauriau Berlyno, jame buvo visa lagerių bei kalėjimų administravimo ir valdymo sistemos viršūnėlė. *Zachsenhausen* yra vienas iš Oranienburgo megapolio devynių rajonų.

Autoriaus analizė prasideda nuo viešo baudimo ir suimtųjų naikavimo tipų, rūšių, taikymo būdų aprašymo. Štai bausmių sistemos ir rūšys: plakimo rykštėmis bausmė „25“ (buvo laikoma beveik privaloma ir oficialia bausme visiems); sušaudymas (laikoma pačia lengviausia bausme); korimas pavieniui ir grupėmis (su privalomu visų suimtųjų ir kalinamųjų dalyvavimu stebint) ir t. t. Visoms šioms ir kitoms nepaminėtoms žmonių kankinimo ir naikavimo formoms buvo sukurta speciali infrastruktūra: plakimo suolai, žudymo kameros ir kt. Apie suimtųjų ir kalinių spardymus, mušimus ir kitokį fizinį smurtą atskirai kalbėti net nereikia – jis buvo visur ir visada. Tokiomis formomis buvo sąmoningai siekiama pagrindinio nacių rezultato – visiškas nužmogėjimas ir nužmoginimas. J. Grigolaitis savo knygoje pateikia vieną įdomią charakteristiką. Pacituosime viską:

„Vienas senas „katoržninkas“ recidyvistas, išbuvęs eilę metų sunkiųjų darbų kalėjime, nusiminęs vieną kartą pareiškė: „Aš norėčiau dar dešimtį metų būti sunkiųjų darbų kalėjime negu čia mėnesį! Čia yra tikras pragaras! Kalėjime turėjau geresnį maistą ir tvarkingą gyvenimą bei ramybę. Jei savo pareigą atlikau, niekas manęs nelietė! O čia nė vieną akimirksnį nesi tikras, kad tavęs neužmuš!“ (p. 69).

¹ Čia minimas aukšto rango nacių pareigūnas *Reinhard Heydrich*, 1942 m. žūsiąsias Prahėje pasikėsinimo į jį metu.

Vertėtų atkreipti dėmesį į dar vieną knygoje „Nacių pragare“ paminėtą žmonių naikinimo būdą – tai masinės žudynės (p. 141 ir toliau), kurios dažniausiai slėpdavosi po „transporto“ įvardijimu. „Sudaryti transportą“ reikė iš barakų, ligoninių, stovyklų, darbo komandų ir pan. surinkti „perteklinį“ kontingentą ir, apsimečius kilniausiais pažadais (pvz., pervežami į kitą ligoninę, į kitą stovyklą poilsio), išvežti iš stovyklos teritorijos ir nužudyti. Tai buvo labai greita ir efektyvi priemonė, siekiant sureguliuoti lageryje esančių žmonių skaičių. Stovyklos kartotekoje tie suimtieji buvo išrašomi kaip išvykę su transportu. Autoriaus teigimu, masinės žudynės dar buvo vykdomos ir 1945 metų žiemą.

Knygoje labai taupiai, probėgšmais paminėti ir kai kurie kiti klaipėdiškiai: gubernatūros stenografas Molinius (p. 99), kriminalistas Jurkšaitis (p. 99), sergantis Buntinas (p. 105), nusižudęs ūkininkaitis Puodžius (p. 124), Voska, Bruzdeilynys (p. 111), nukankintas žurnalistas Karolis Bonynas (p. 124). Šiek tiek daugiau sužinome apie Martyną Reizgį² (p. 36–81) ir mokytoją Purviną (p. 13–25).

Mokytojas Jonas Purvinas (*Johann Purwins*) buvo gimęs 1916 m. birželio 4 d. Kiškių kaime, įgijęs mokytojo specialybę, dirbo daugelyje Krašto mokyklų, iš kur dažniausiai būdavo pašalinamas dėl lietuviškos veiklos. Buvo Lietuvos optantas. Vokietijoje 1941 m. suimtas kaip įtariamasis „priešvokiška propaganda“ ir žuvo [nužudytas?] Soldau stovykloje. Likimo ironija tokia, kad 1941 m. birželio mėn. Šilutėje gyvenantys J. Purvino tėvai gavo kvietimą atvykti į gestapą, kur jiems buvo įteiktas pranešimas apie sūnaus mirtį ir urna su palaikais. Pranešime buvo nurodyta, kad J. Purvinas miręs dizenterija. Skaudžiausia buvo ta aplinkybė, kad jo tėvai buvo priversti žuvusio sūnaus, aktyvaus kovotojo su Klaipėdos krašto vokietinimu, antkapio užrašą padaryti vokiečių kalba [Recenzentės asmeninis archyvas].

Santykinau antrąją knygos dalimi galima laikyti skyrius, kuriuose aprašomas išorinis stovyklos vaizdas (infrastruktūros elementai, kalinių saugojimo būdai ir režimai, barakai, maudyklos, liginės, krematoriumai, įvairios erdvės ir pan.), ryšiai su artimaisiais, aptariami kasdieniai buities ir rutininiai dalykai: skalbiniai, drabužiai, plaukų auginimas karo reikalams, homoseksualai, žydai, recidyvistai, kalinių tarpusavio santykiai, „sportas“, juodoji rinka ir kita veikla. Meistriška išlavinta ranka piešiami socialiniai koncentracijos lagerių ir kalėjimų tipai: smogikai, kalifaktoriai (p. 35 ir toliau), blokavai, štubovai, vorarbeiteriai ir kiti. Iš paminėtiems dalykams skirtų skyrių geriausiu laikyčiau sk. „Klinkerio plytinėje“ (p. 82–96). Jame Jonas Grigolaitis išsamiai ir vaizdingai nupiešia, kaip vyksta darbo procesas kalinimo sąlygomis, kaip suimtieji paverčiami pačia pigiausia darbo jėga, išbadėjusia, nukankinta, pusgyve.

„Kiekvieną dieną stovykloje likdavo keli paliegėliai ir skusdavo bulves. Bet tai būdavo tokie, kuriuos reikėdavo vesti nuvesti į virtuvės rūšį, kur būdavo skutamos bulvės. Jie stovėdavo vienas į kitą atsirėmę stovyklos aikštėje tol, kol visos komandos išžygiuodavo. Jei komandai trūkdavo suimtujų, pvz., darbo

² Kadangi apie Martyną Reizgį nedaug tėra literatūros, čia pateikiama platesnė ištrauka iš recenzuojamos knygos. „<...> vieną pavakarę Reizgys staiga buvo iššauktas pas raporto viršininką. Blokavas pranešė, raštinėje jam buvo pasakyta, kad Reizgys būsiąs paleistas į namus. Ta žinia ne tik jį, bet ir mane be galo sujaudino. Jis greit susitvarkė ir turėjo nueiti į maudyklą nusimaudyti, nusiskusti ir persirengti. Išėdamas jis man paliko naujas namų darbo kojines. Kitus vilnonius drabužius jam išgraibstė kiti suimtieji. Manydamas, kad vyksta į namus, jis iš džiaugsmo dalijo su noru, ką galėjo. Bet po kelių dienų blokavas sužinojo, kad Reizgys nebuvo paleistas į laisvę, kaip jam buvo pasakyta, bet nuvežtas į Mauthauseno asmens skaldykla, iš kur gyvam ištrūkti maža vilties.

Vėliau sužinojau, kad Reizgio žmonai tuokart buvo pranešta, jog jos vyras grįžtas į namus, ir ji net iki Berlyno buvo atvykusi jo pasitikti. Atrodo, kad vokiečių įstaigos oficialiai paskelbė, kad buvęs Klaipėdos krašto direktorijos pirmininkas nep persekiojamas už jo tarnybinę veiklą, bet iš tikrųjų jie ir nemanė jo paleisti. Dėl to liepė greitai iš stovyklos išvežti ir kitoje stovykloje nužudyti“ (p. 81).

metu išveždavo ką nors į Oranienburgo stovyklą arba kas susižeisdavo, ką užmušdavo ar kas mirė, vorarbeiteriai greit bėgdavo prie paliėgėlių būrelio ir iš ten pasirinkdavo kiek reikalinga. Jei nebūdavo tokių, kurie gali patys nueiti, tai imdavo iš eilės ir juos nunešdavo kiti suimtieji į darbovietę“ (p. 95–96).

Pačia svariausia aptariamos knygos dalimi reikėtų laikyti skyrius, kuriuose aprašomi 1945-ieji metai ir koncentracijos lagerių kalinių evakuacija (p. 172 ir toliau). Antrajam pasauliniam karui einant į pabaigą, naciai suskubo naikinti savo nusikaltimų įrodymus. 1945 m. vasario–balandžio mėn. buvo evakuojamos visos koncentracijos stovyklos. Kadangi trūko transporto, stovyklų kontingentas dažniausiai buvo varomas pėsčiomis. Nežmoniškais sąlygomis varomi žmonės žūdavo (arba būdavo pribaugiami) masiškai, todėl šis žygis vėliau buvo pavadintas **Mirties maršu**. 14 dienų tęsėsi Jono Grigolaičio ir jo likimo draugų kelionė iki Laisvės. Sukrečiantys, pilni dramatismo, balansavimo tarp gyvybės ir mirties kilometrai. Mirties kelias, kuriame išsiplauna ribos tarp aukos ir budelio, tarp draugo ir priešo, tarp žmogaus ir ne-žmogaus.

Sunkus ir susitikimas su Laisve:

„<...> atsidūrėme prie amerikiečių posto, kuris stovėjo ant plento ir sulaukė kiekvieną praeivį. Postas tik pamojo ranka – okey, ir mes atsidūrėme „Amerikoje“ <...> Kur dingo ta baisioji nacių diktatūra, dešimtmetį slėgusi pasaulį ir mus? Ne! Toks išlaisvinimas buvo per daug blaivus. Mes buvome ir likome apsvilylę. <...> Buvome visiškai nuo gyvenimo atitrūkę, jau visą eilę metų nebesujė su laisvais žmonėmis, o dabar reikėjo iš karto patiems apsirūpinti, nieko nesant ir negalint gauti. Mus slėgė mintis, kad esame laisvi, ir nežinojome, ką mums veikti su vėl atgauta laisve“ (p. 218).

Susitikimu su Laisve ir pirmuoju išsiilgtos duonos kąšniu baigiasi autoriaus pasakojimas.

Kaip žinoma, pasibaigus karui visi buvę lagerių ir kalėjimų kaliniai, pabėgėliai, išvežtieji priverčiamiesiems darbams ir kiti civiliai asmenys buvo apgyvendinti specialiose stovyklose. Jonas Grigolaitis su šeima taip pat glaudėsi įvairiose stovyklose. Greitai įsitraukė į aktyvią DP stovyklų veiklą, 1949 m. net buvo Hanau lietuvių tremtinių stovyklos vadovu. Be knygos „Nacių pragare“, parašė dar apysakų rinkinį „Novellen am Baltischer Meer“.

Dėl Niurnbergo proceso ir vėlesnių, vadinamųjų mažųjų, procesų įtakos formavosi pokarinės vokiečių teisminės nuostatos: tiems konclagerių kaliniams, kurie kovojo prieš nacionalizmą ir jo ideologiją, buvo skiriamos kompensacijos; tačiau jos nepriklausė tiems, kurie atseit kovojo prieš vokiečius, remdamiesi tautiniais reikalavimais. Tokiomis aplinkybėmis, būdamas aktyvios prigimties ir turėdamas stiprų atsakingumo jausmą, Jonas Grigolaitis pradeda naują kovą. Tai buvo kova už išlikimą, už teisingumą, už tiesą, už kančią.

Buvęs kalinys Nr. 40627 kreipiasi į Vokietijos vyriausybę, reikalaujamas išmokėti pagal įstatymus jam priklausančią kacetininko piniginę kompensaciją. Wiesbadeno valdybos prezidentas 1950 m. spalio 26 d. raštu J. Grigolaičio reikalavimą atmeta.

Tuomet teikiamas ieškinyš prieš Hesseno žemės vyriausybę, pagrindžiant, kad Jonas Grigolaitis, būdamas žurnalistu, kovojo prieš nacionalsocializmą ideologiniu pagrindu. Šitaip sukuriamas teisinis precedentas, iki tol neturėjęs jokio pavyzdžio.

Teismo pirmoji instancija reikalavimą atmeta.

Teismo antroji instancija reikalavimą atmeta.

Galop 1954 m. Trečiosios instancijos Wiesbadeno teismas pats kreipiasi į Hamburgo universiteto Tautų teisės ir užsienio viešosios teisės tyrimo institutą (*Forschungsstelle für Völkerrecht und*

ausländisches öffentliches Recht der Universität Hamburg), prašydamas pateikti ekspertų nuomonę apie vokiečių ir lietuvių santykius Klaipėdos krašte.

Trumpai tariant, teismo reikalavimai buvo tokie: pateikti mokslinę žinovo nuomonę; pagrįsti, ar ieškovas kovojo prieš Vokietiją tautinių įsitikinimų pagrindu; pagrįsti, ar ieškovas kovojo prieš nacionalsocializmą dėl ideologinio nusistatymo.

Paruošti „žinovo“ nuomonę institutas pavedė dr. Hellmuthui Heckeriui. 1955 m. sausio 18 d. teismui buvo įteikta jo „Ekspertizė apie vokiečių ir lietuvių santykius, ypač Klaipėdos krašto atžvilgiu“ („*Gutachten über die deutsch-litauischen Beziehungen, insbesondere im Hinblick auf das Memelland*“). Pagrindinės šios ekspertizės išvados buvo:

- tautinė kova Klaipėdos krašte nebuvo jokia reakcija prieš nacionalsocializmą, bet buvo grynai tautinė kova tarp Vokietijos ir Lietuvos; Klaipėdos vokiečių moralinis-ideologinis stiprinimas sutapo su nacionalsocializmo teikiama parama;
- santykių pablogėjimas tarp valstybių buvo 1932 m. griežti lietuvių veiksmai prieš Klaipėdos krašto autonomiją;
- neaišku, kokių pagrindų ieškovas [J. Grigolaitis] būtų galėjęs kovoti prieš nacionalsocializmą, jeigu pagrindinės nacionalsocializmo nuostatos³ ir veiksmai visiškai sutapo su Lietuvoje valdančių tautininkų ideologija ir nuostatomis;
- laikraščiai, kuriuose ieškovas dirbo, palaikė proletuvišką kursą Klaipėdos krašte, vadinasi, palaikė tautinės, t. y. lietuviškos, spaudos veiksmus;
- ieškovo 1941 m. pasirinkimą repatrijuoti į Vokietiją reikia laikyti ne jo simpatija Vokietijai, bet bolševizmo baime.⁴

Dr. H. Heckerio ekspertizė ir jos išvados nulėmė trečiosios instancijos teismo nutarimą. Ieškinyš buvo atmestas, ir Jonas Grigolaitis bylą pralaimėjo galutinai. Kai balta nebėra balta, o juoda nebėra juoda, kovoti tampa beprasmiška. Palaužta konclageryje sveikata, atsinaujinusi džiova užbaigė kovą. 1957 m. spalio 18 d. Jonas Grigolaitis mirė Gautingene (sanatorijoje prie Miuncheno). Palaidotas Miuncheno kapinėse.

Šeima po kelerių metų emigravo į JAV. Žmona Lydija Marija mirė 1990 m. Arizonos valstijos Tuskono mieste. Sūnus Arvydas Martynas kaip amerikiečių kareivis tarnavo Japonijoje, mirė 1983 m. karo veteranų ligoninėje Tuskone. Duktė Janina Marija 34 metus dirbo stiuardese stambiausiose *United Airlines* linijose. Gyvena (?) Tuskone.

Recenziją baigsiu paties Jono Grigolaičio žodžiais:

„Savo eilutes rašau tam, kad būsimos kartos galėtų susidaryti vaizdą, kiek žemai nusmuko Europos tautų kultūra, įsigalėjęs XX amžiaus diktatūroms. Gal šios eilutės padės apsaugoti nuo tokių baisių kančių pakartojimo.“

³ Čia turima galvoje šie „smetoniškos“ Lietuvos politinio-ideologinio diskurso elementai: žydų persekiojimas; demokratinių partijų ir idėjų spaudimas; priešų persekiojimas be teisinio pagrindo; nacionalsocializmo puoselėjimas; kova prieš Katalikų bažnyčią, autoritarinės-fašistinės valdymo formos sudarymas.

⁴ Recenzentė remiasi Martyno Gelžinio Klaipėdos krašto politinės istorijos analize knygoje „Mūsų gimtinė Mažoji Lietuva“ (Vilnius, 1996, p. 327–338).